

نسخه‌ای از قدیمیترین فرهنگ آیه یاب قرآن کریم

دکتر علی اکبر خان محمدی

دوستداران قرآن کریم و بخصوص کسانی که با الفاظ و آیات این کتاب آسمانی سروکار دارند، به خوبی می‌دانند که نمونه‌های جدید قرآنها چاپی، به ویژه در قطعهای رحلی و وزیری که در پنجاه سال اخیر به چاپ رسیده‌اند، غالباً در پایان دارای راهنمای آیات یا به بیان دیگر، آیه یاب هستند. طرز کار با این آیه یاب‌ها چنین است: شخص کلمه مورد نظر را که می‌خواهد ببیند در کدام آیه و سوره به کار رفته است، به صورت ثلاثی مجرد یا رباعی مجرد در آورده و سپس به فرهنگ آیه یاب که به صورت الفبایی عربی در پایان قرآن آمده، مراجعه و موارد استعمال آن را با شماره آیه و نام یا شماره سوره پیدا می‌کند. این شیوه که در واقع اساس معاجم قرآنی را تشکیل می‌دهد، تا آنجا که راقم این سطور می‌داند، اولین بار به وسیله کتاب ارزشمند استاد محمد فواد عبدالباقی مصری با عنوان «المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم» که اولین چاپ آن در سال ۱۳۵۸ قمری در مصر بود، متداول گشت.

اما شاید کمتر کسی بداند که ما فرهنگ آیه یابی قدیمتر از این، با قدمتی حدود یکصد و پنجاه سال که در حد خطی باقی مانده و هنوز چنانکه باید، شناسانده نشده است، داریم؛ فرهنگی که توسط یک عالم ایرانی در زمان فتحعلیشاه تنظیم شد. و لذا نه تنها از باب قدمت بر مورد بالا پیشی می‌گیرد، بلکه از جهت کاربرد نیز بر آن مزیت‌هایی دارد که شرح آن می‌آید:

عنوان این فرهنگ مظهر الآیات، از «محمد بن مهدی الحسینی القاری» است. شیخ آقا بزرگ تهرانی در مجموعه ارزشمند «الذریعه الی تصانیف الشیعه» آن را چنین معرفی کرده است: «مظهر الآیات» از محمد بن مهدی الحسینی القاری مؤلف کتاب مختار القواعد و غیر آن است، که در تبریز به نام فتحعلیشاه فاجار

(۱۲۵۰-۱۲۱۲ هـ ق) و به امر عباس میرزا ولیعهد در ۲۵ جمادی الاول سال ۱۲۴۵ با يك مقدمه و سه جدول و خاتمه تدوین شده است.

جدول ۱، تطبیق سوره‌های قرآن با اجزای آن.

جدول ۲، فهرست سوره‌های قرآن.

جدول ۳، فهرست آیات، و خاتمه در عدد کلمات قرآن...

ایضاً در همان جا ذکر شده که دو نسخه از این کتاب در مخزن نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره‌های ۸۴۶ و ۳۴۴۷ موجود است (الذریعه، چاپ بیروت؛ جلد ۲۱ صفحه ۱۶۶).

نگارنده نسخه دیگری از این کتاب ارزشمند را در مجموعه نسخه‌های خطی مؤسسه پژوهشی و مطالعات فرهنگی وابسته به بنیاد مستضعفان و جانبازان یافته‌ام که اساس این نوشته را بر نسخه اخیر نهاده‌ام.

لازم به توضیح است که همین نوشته با ترتیبی جدید که کلمات در جداولی قرار داشتند، دوازده سال پس از تألیف کتاب، یعنی به سال ۱۲۵۷ در انتهای قرآنی به چاپ رسید و به کشف الآیات محمد شاهی معروف شد. در «الذریعه» فوق‌الذکر پیرامون نسخه جدید آمده است: کشف الآیات محمد شاهی به فارسی، از سید محمد بن مهدی الحسینی، مکتوب به اسم سلطان محمد شاه قاجار، در ۱۲۵۷، مطبوع در تبریز، کلمات را برحسب حروف تهجی مرتب کرده و با رموزی در جداولی گذاشته ... (الذریعه، جلد ۱۸، صفحه ۶).

چاپ دیگری از این نسخه را می‌شناسیم که این بار در مجموعه‌ای به همراه کتاب «التبیان فی اعراب القرآن» از «ابی البقاء النحوی الرازی» به چاپ رسیده است. در نسخه مورد نظر، برخلاف معاجم مرسوم که تمامی کلمات قرآن را در نظر می‌گیرند، تنها کلمات اول آیات را استخراج و برحسب الفبای عربی تنظیم می‌کنند. ناگفته پیداست که بدین ترتیب تا چه حد از حجم کتاب کاسته شده و راه رسیدن به آیات سهلتر گردیده است؛ مضافاً به اینکه نشان می‌دهد چه تعداد از آیات با کلمات معین شروع شده‌اند، و اطلاعات جنبی دیگر که از مقوله بحث ما خارج است. این شیوه آیه‌یابی، گرچه با آمدن معجم‌های جدید عمر چندانی نداشت، معهداً در

طریق علوم قرآنی از جایگاه خاصی برخوردار است و مرحله‌ای از تکامل علم مورد نظر را نشان می‌دهد. اهمیت دیگر این نسخه به واسطه جداول کوتاه و مفیدی است که از سوره‌های قرآن، احزاب و اجزای آنان به دست داده است؛ آنچه که در جای دیگر به این اختصار ذکر نشده و لذا ابتکار شخص مؤلف است. این جداول در ۱۰ صفحه نخستین نسخه قرار دارند و ۱۳۰ صفحه دیگر اختصاص به همان فرهنگ آیه یابی دارد که ذکرش گذشت. ذکر خطوطی برگزیده از این نسخه گواه بر اهمیت و ارزش آن است.

مؤلف در آغاز، مطابق مرسوم، حمد خداوند و رسول برگزیده‌اش را می‌آورد که برخی عبارات چنین است: «... حمد بیحد، چون کلمات ربانی منتظمی را سزااست که جواهر لالی الفاض قرآنیه را در سمت نظم انتظام داد، و ظواهر کواکب کلمات فرقانیه را در بروج سور و منازل آیات لمعان ظهور بخشیده...» سپس به بیان انگیزه چنین تألیفی می‌پردازد: «... اما بعد برکافه ارباب ذکاوت و عامه اصحاب فطانت مخفی نماند که چون این ذره بیمقدار و بنده خاکسار محمد بن مهدی الحسینی در عهد سلطنت خسرو کامران... فتحعلیشاه قاجار تربیت یافته‌ام، به خاطر فاطر رسید که در خصوص توضیح آیات قرآنی و تنقیح کلمات فرقانی که در کدام جزو و کدام حزب و کدام سوره و قوع یافته است، به طریق کتب لغت، قاعده و ضابطه‌ای مستحکم نوشته شود که به نحو اسهل و اجمل مقصود حاصل و عواید و فواید آن جمیع طالبان را شامل گردد...»

مؤلف فاضل این کتاب، در عین حال، به جهت پیشگیری از لغزشهای احتمالی، اصول مورد استفاده خود را چنین توضیح می‌دهد: «... و در نوشتن کلمات رعایت ترتیب حروف تهجی در حرف اول و دویم و سیم به وجهی که در کتب لغت مرعی داشته‌اند، ملحوظ شده است. مثلاً در هر موضعی که بعد از الف تا نوشته شده است، دلیل آن است که آنچه بیان الف و تا است، مثلاً با در قرآن مجید نیست، و هکذا سایر حروف هجائیه...»

در ادامه، مؤلف دستورالعمل مربوط به کار با این فرهنگ را آورده که درخور توجه است: «... باید دقت تمام بکند اول آیه که مطلوب اوست، با کدام يك از

حروف تهجی مصدر شده است تا خطایی اتفاق نیفتد. مثل فقال الذین و قال الذین که اغلب اوقات این سه حرف به یکدیگر مشتبه می شوند. و اگر اول آیه مطلوب را نداند، وسط آن را بخواند تا آخر آن، و بعد از آن اول آیه ای را که بعد از آیه مطلوب واقع است، مشخص و به توضیح مقرر آن رجوع نماید. اگر آیه مطلوب به آسانی یافته شود، هر آیه ای که در يك سوره مکرر واقع شده است، عدد آن در فوق اسم سوره با ؟ نوشته شده است فی البدایه الی النهایه ... اینک جادارد برخی خصوصیات مربوط به نسخه شناسی کتاب حاضر را نیز بیان نمائیم. قطع نسخه وزیری کوچک ($\frac{1}{4} \times 20 \times 13$ سانتیمتر) و قطع داخلی آن 13×8 سانتیمتر است. کاغذ فرنگی آهاردار، خط نسخه ای خوب و خوانا در اندازه متوسط. یکی از نسخ کتابخانه مرکزی دانشگاه (۳۴۴۷) نیز به همین خط کتابت شده و فهرست نویسان فاضل نسخ دانشگاه در آنجا احتمال داده اند که خط مؤلف باشد. تاریخ کتابت نیز در هر دو مورد، ۲۵ ربیع الاول سال ۱۲۴۵ هجری قمری است که به وجه خاصی رقم شده است: فی آخر الخمس الخامس و خامس العشر الثالث من الثالث، اعلى الخمیس من الخامس من العشر الخامس بعد العشر الرابع من الماته الثالثه من الالف الثانی من الهجره النبوتیه».

نسخه فاقد تزئین، اسامی و شماره سوره به سرخی رقم شده است. در ابتدا و انتهای نسخه اثر دو مهر با سجع محمد بن مهدی الحسینی مشاهده می شود که از آن مؤلف است، و لذا فرض کتابت نسخه توسط شخص مؤلف را تقویت می کند. در حواشی اوراق اول و آخر، مطالب متفرقه ثابت است.

جلد نسخه مقوایی با روکش چرم ساغری مشکی، بدون تزئین، و تنها در حواشی بقایای جدول ریسه ای کوبیده و مذهب مشهود است.

بارب بدو طغرسم در شمار	بارب بدل سوخته زین بار
مم حمزه نجات بخش مابا زشار	بارب بکن جعفر و عیاش شبیه
امن امن بر این نمک شکر	بر در و اصم نمک بر شکر
ناصن زفا فوج بقا بشکر	نم برینغ زو کله بخرام با شکر

کتاب نیتا مظهرکتاب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمای چند چون کلمات زبان منظمی دانست که جوهر لای الفا
 قرآنی بود و در سمت نظم انتظام داد و زوایا کو اکب کلمات خوانند
 در برج سور و منازل آیات لمان ظهور بخشید و شکر پیچیدمانند
 آیهت سبحانی منکلی داد و است که لسان مقال فصای عرب گفت
 کلمات فصاحت آیاتش قاصر و ابکم و سامعه بلغای عجم از اسما
 مقالات بلاغت معانی عاجر و اصم است، مقال شانه و عظم
 احسانه و غایب کنوز تسلیمات حقایق بنون و زاید بود و مخبان
 عقاید خزون کامثال اللؤلؤ المکنون و نثار تربت معطر و نون
 مطهر سلطان مسند سالک و برهان مقصد نبوت و جلال
 اسد که اسرار بلاغت کتاب عزیز شران هذا الشرح حقیب و کلا

اقتیاد محرم سرادق کو کثیف الغطاء علی بن ابی طالب صلوات
 الله علیه وعلی اولاده ذوی المفاخر و المناقب اما بعد
 بر کافه ارباب ذکاوت و عاقله اصحاب خطات مخفی نماید که
 چون این ذره بی مقدار و بند خاکسار خجسته بر زمین علی بن ابی طالب
 در عهد سلطنت خسرو کامران شاهنشاه صاحبقران پادشاه
 جم خیم و خاقان فرشته محشم الکاملان الاعظم الاکرم
والخاقان الاصل الاکرم علی الاکرم و ملاذ القباویک
الکاملان بجا لسلطان ابو الفتح محمد بن ابی طالب
شکافه اخطاب دولتی و او را با طرد و تیر سیری سلطنتی
بد در العزیز و التعود توفیق تربیت یافته بخاطر فائز رسید
 کرد در خصوص توضیح آیات قرآنی در تفسیر کلمات فرمائی کرد
 کلام جزو و در کدام حزب و در کدام سوره و در کجای سوره
 کتب لغت قاعده محکم و ضابطه مستحکم نوشته شود که
 بخواب سهل و آجمل مقصود حاصل و عواید فواید آن ثبت
 بجمع طالبان شامل گردد و چون اتمام این رساله یافتند

و تمام

جدلی در کتب و معرفت اخبار و احزاب قرآن و بیان مزامین ایشان		
جزء شانزدهم	جزء شانزدهم	جزء شانزدهم
۱۷ الاحزاب	۱۷ الاحزاب	۱۷ الاحزاب
۱ اوله فی الانبیاء	۱ اوله فی الانبیاء	۱ اوله فی الانبیاء
۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب
۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب
۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب
جزء ثامن عشر	جزء ثامن عشر	جزء ثامن عشر
۱۸ الاحزاب	۱۸ الاحزاب	۱۸ الاحزاب
۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب
۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب
۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب
۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب
جزء نوزدهم	جزء نوزدهم	جزء نوزدهم
۱۹ الاحزاب	۱۹ الاحزاب	۱۹ الاحزاب
۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب
۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب
۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب
۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب
جزء بیستم	جزء بیستم	جزء بیستم
۲۰ الاحزاب	۲۰ الاحزاب	۲۰ الاحزاب
۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب
۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب
۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب
۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب
جزء بیست و یکم	جزء بیست و یکم	جزء بیست و یکم
۲۱ الاحزاب	۲۱ الاحزاب	۲۱ الاحزاب
۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب	۱ اوله فی الاحزاب
۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب	۲ اوله فی الاحزاب
۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب	۳ اوله فی الاحزاب
۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب	۴ اوله فی الاحزاب

فهرست کلمات قرآن که آیه یابی می کند

فرهنگ و فائز در چین

بداکتب صحیح و غیره آفاقاً و انبساطاً علیٰ عهد اهل الکفر و النکوه
 من اهل العدا و التجدید و حقیقاً و بطور مثبت و ثبوتی شش مرتبه
 و هفت آیه شد است بجز این که در اول و آخر اهل عدل و اختلا
 بسیار بود و اندک آن که در متن خصوص بنظر رسیده است
 و البته کتابی در دعا ایجاز و اختصاص است اختتام یافت که
 همگی مجتبیان است هزار بیت بختیاد آمد و الحمد لله اولاً و آخراً
 و باطناً و ظاهراً و قد فرغت من تألیف هذه الکتاب الموسوم
 بمظهر الآيات في آخر النجاشي الخامس من العشر الثالث من كتاب
 اعنى النجاشي من الخامس من العشر الخامس بعد العشر الرابع
 من المائتين الثالث من الالف الثاني من

الهجرة النبوية على مهاجرها الاق
 القمي والقمي

در کتب صحیح و غیره آفاقاً و انبساطاً علیٰ عهد اهل الکفر و النکوه
 من اهل العدا و التجدید و حقیقاً و بطور مثبت و ثبوتی شش مرتبه
 و هفت آیه شد است بجز این که در اول و آخر اهل عدل و اختلا
 بسیار بود و اندک آن که در متن خصوص بنظر رسیده است
 و البته کتابی در دعا ایجاز و اختصاص است اختتام یافت که
 همگی مجتبیان است هزار بیت بختیاد آمد و الحمد لله اولاً و آخراً
 و باطناً و ظاهراً و قد فرغت من تألیف هذه الکتاب الموسوم
 بمظهر الآيات في آخر النجاشي الخامس من العشر الثالث من كتاب
 اعنى النجاشي من الخامس من العشر الخامس بعد العشر الرابع
 من المائتين الثالث من الالف الثاني من

در کتب صحیح و غیره آفاقاً و انبساطاً علیٰ عهد اهل الکفر و النکوه
 من اهل العدا و التجدید و حقیقاً و بطور مثبت و ثبوتی شش مرتبه
 و هفت آیه شد است بجز این که در اول و آخر اهل عدل و اختلا
 بسیار بود و اندک آن که در متن خصوص بنظر رسیده است
 و البته کتابی در دعا ایجاز و اختصاص است اختتام یافت که
 همگی مجتبیان است هزار بیت بختیاد آمد و الحمد لله اولاً و آخراً
 و باطناً و ظاهراً و قد فرغت من تألیف هذه الکتاب الموسوم
 بمظهر الآيات في آخر النجاشي الخامس من العشر الثالث من كتاب
 اعنى النجاشي من الخامس من العشر الخامس بعد العشر الرابع
 من المائتين الثالث من الالف الثاني من